

mål+²mæle

43. ÅRGANG, JULI 2022

Pindsøer og stenede navne

Læserspørgsmål og svar finder du på side 2

Af rav er du kommet

Nye insekter og deres mærkelige videnskabelige navne side 7

Jeg køber 33 vokaler!

Læs Ruben Schachtenhaufens kritiske analyse af den danske »vokalovermagtshypotese« side 11

... at gotens hjelm og hjerne brast

Lars Brink om kongetitler og andre tiltaleformer med *de* side 19

Spar op til 70 %

– på gamle *Mål og Mæle*-numre! Endnu et eksempel på misbrug af sproget. Denne gang fra detailhandlen side 23

Hvad *r* et ... *r*?

Nicolai Pharaos vibrerer med tungespidsen og snurrer med drøblen på side 26

Test din viden om indbyggerbetegnelser

bagsiden

Spørgsmål og svar om
sprog

2

Entomologi og etymologi

7

Side 9-etymologien

9

Hvor mange vokaler er
der i dansk?

11

Gabende sult?

17

De Venders og Gothers

19

Velkommen i
Mål og Mæle

23

Hvad er et *r*?

26

Sprogviden

32

More than anything
else, language shows
that we "belong".

David Crystal (2005)

Spørgsmål og svar om sprog

Denne brevkasse bringer spørgsmål og svar om sprog, men også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går du rundt og tænker på sproglige spørgsmål, så send et brev om dem til redaktionen. Vi vil svare på brevet hvis vi kan. Ellers kender vi nok nogen vi kan sætte til det. Send brevet til:

redaktion@malogmale.dk

? *Pindso*

For snart mange år siden hørte jeg et ældre familiemedlem udtale sig nedsættende om en angiveligt moralsk anløben mand med følgende ord: »Føj, pindso!« Er det et udbredt udtryk, er det regionalt, og er der en forklaring på, at en hunkønsbetegnelse bruges om en mand? Kan der i det hele taget siges noget om ordets motivation?

Hanne Bang,
Svendborg

! Ordet som sådan er medtaget i *Den Danske Ordbog* og må således have en solid udbredelse. Men ordbogen nævner ingen sekundær funktion som skældsord, kun den oplagte betydning »pindsvinehund«. Man kunne måske anholde, at *pindso* tangerer et semifagligt ord. I det mindste er det ikke en del af undertegnede aktive ordforråd. Det kræver i dag nok en særlig interesse for det lille kræ, ligesom tæve næppe tilhører basisordforrådet i dansk. De

fleste kan nok nøjes med *hunhund*, hvor fattigt det så end er.

Tager man imidlertid en tur forbi *Ømålsordbogen* (*ØMO*) på Københavns Universitet, så er der stik(!). *ØMO* er en stor ordbog over dialekterne på de danske øer, dvs. Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og de omkringliggende øer, kort sagt: Danmark minus Jylland (og øer) – og Bornholm. Ordbogen og de bagvedliggende samlinger ved Center for Dialektforskning beskriver land- og fiskerbefolkningens dialekter, sådan som de blev talt ca. 1750–1950, især i perioden 1850–1920. Netop oplysningerne om dialektale ord for forskellige dyr har desværre ikke været genstand for en tilbundsgående indsamling og hører derfor ikke til de mest gennemarbejdede dele af samlingen, men der findes dog forskellige interessante belæg som bringer os lidt tættere på et svar, fx det som kan ses på en ordbogs-seddel fra Falster (Figur 1).

Her kommer vi ret tæt på vores ord, *pindso*. Det er temmelig klart, hvor motivet til betydningsspringet kommer fra: Skægstubbene sammenlignes med piggene på et pindsvin. En anden variant er *pindhund*, som der ligeledes findes et belæg på som skældsord i samlingerne, fra Vestfyn. Et tredje belæg, så gammelt som 1854 og fra Falster, dokumenterer faktisk ordet *pindso* brugt som skældsord. Men det fremgår samtidig tydeligt at denne anden og nedsættende brug som »Skældsord« er

»til (og om?) Quindfolk«. Der er kun det ene belæg på *pindso* brugt som direkte skældsord, og her er der altså tale om et hunkønsvæsen. Bevæger vi os til Jylland og *Jysk Ordbog*, ser vi samme mønster: belæg på *pindso* og *pindhund* som skældsord, om henholdsvis en kvinde og en mand.

Der findes en del andre ilde mente ord med *-so* i ØMOs samlinger, men fælles for dem er, at de alle bruges om kvinder, fx *bugso* »tyk kvinde«, *dæggeso* »forkælet pige eller kvinde«, *flyveso* »utøjelig kvinde«, *glumreso* »kvinde der surmuler«, *jokkeso* »beskidt, urenlig kvinde«. Dialektsamlingerne rummer i det hele taget et stort og righoldigt materiale med nedsættende personbetegnelser om både mænd og kvinder – og som det fremgår, har man været både opfindsom og produktiv hvad angår *-so*.

Brugen af *-so* som sidsteled er heller ikke hverken ny eller gået af brug. Ordet *bærmeso* om en kvindelig dranker

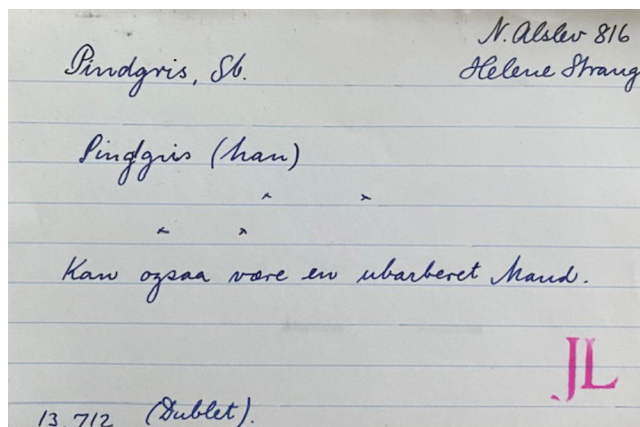
findes fx i et belæg fra 1734 i *Ordbog over det danske Sprog* (ODS), og det findes også i den såkaldte *Moths Ordbog* fra omkring år 1700. Og ordbogen over nutidsdansk, *Den Danske Ordbog*, har fx belæg på ordet *smatso* med beskrivelsen »dum, grim eller urenlig kvinde« og markeringen »stærkt nedsættende«.

I tysk er det helt normalt at bruge *Sau*, altså »so«, om mænd, selv om *Schwein* »svin« også er udbredt. Männer sind – som bekendt – Schweine. Fx findes det i udtrykket *jemanden zur Sau machen* (»svine nogen til; give nogen en sviner«).

Blandt højreorienterede antisemitter i tiden efter 1. Verdenskrig cirkulerede opråbet og -fordringen »Knallt ab den Walther Rathenau, die gottverfluchte Judensau!« (»pløk WR ned, det forbandede jødesvin!«). Læg mærke til at artiklen *die* følger prædikatet *Judensau* (som er hunkøn) og ikke det tilgrundliggende objekt (*den WR*, som er hankøn). Dette tidlige eksempel på *hate*

speech gik i øvrigt i opfyldelse, da den tyske udenrigsminister, der blandt meget andet forhandlede krigserstatninger med sejrherrene, blev myrdet i 1924 som »forræder«. Et ord, der atter er blevet aktuelt i både Danmark og Rusland.

Pindso bruges om dyret synonymt med *pindsvin* i hele ømålsområdet, vist mest almindeligt øst for Storebælt. Den ene forfatters farfar, der var

Figur 1. Ordbogsseddel med et belæg fra Falster på *pindgris* brugt om en mand.

bosiddende ved Storstrømmen mellem Falster og Sjælland og tilhørte årgang 1917, brugte det også generisk, altså uden egentlig kønsskelnen, om både han- og hundyr (oplyst af KF's far, Jens Farø). Man skal dog vide, at pindsvinehanner og -hunner ikke adskiller sig meget fra hinanden i udseende. Men hvis det er relevant i konteksten at markere kønnet, nævner nogle belæg i ØMO-samlingerne dog også, at *pindso* bruges specifikt om hunnen; ligesom *pindgrise* stedvis kan bruges specifikt om ungerne. *Pindhund* har ØMO nogle få belæg på, specielt om en han, men det er sjældent brugt og næppe produktivt – måske er *pindsvin* en slags defaultord, der undertiden kan bruges specifikt om en han, hvis *pindso* tages i brug om hunnen. Orne (uden *pind-*) nævnes også brugt om hannen.

Vi har altså ikke kunnet få bekræftet brugen af *pindSO* som skældsord for mænd, kun for kvinder i ømålene. Men vi har set eksempler på brugen af *pind-*førsteleddet om hankønsvæsener, og vi har set, at *-sau* er hyppigt brugt i tysk om hankønspersoner. Det betyder ikke nødvendigvis, at læsereksemplet med *pindso* brugt om en mand skyldes en påvirkning fra tysk. Det viser bare, at der er præcedens for ukønnet overførsel af dyrebetegnelser på mennesker i andre sprog, hvor tysk ellers, og det i stigende grad, er særdeles kønnetheds-konsekvent, modsat dansk, der nok i højere grad stræber mod neutralisering (tysk *Ministerin* »kvindelig minister« vs. dansk *minister* (uanset køn); tysk *Schwimmerin* »kvindelig svømmer« vs. dansk *svømmer* (kønsneutralt), der

har erstattet det nu meget sjældne *svømmerske*).

Belægget på *pindso* brugt om en anløben mand kan selvfølgelig også være dannet spontant af den enkelte sprogbruger i kampens hede – dvs. at ordet ikke har haft en mere generel udbredelse. Der kan også være tale om en ældre eller lokalt brugbar variant, der bare er gået under ordbøgernes radar. Her hører dokumentationen imidlertid op, og spekulationerne tager over. Læserbidrag til pindsvineriet modtages med tak!

Henrik Hovmark,
ph.d., redaktør ved Ømålsordbogen og
lektor ved Center for Dialektforskning,
Institut for Nordiske Studier og Sprog-
videnskab, Københavns Universitet,
og KF,
med tak til lektor Inger Schoonderbeek
Hansen, ph.d., centerleder og redaktør
ved Jysk Ordbog på Aarhus Universitet

? De Venders og Gothers

Kan der knyttes kommentarer til sådanne udtryk som »de Venders og Gothers« og »de Randers Dragoner«?

Jeg fornemmer, der gør sig en grad af bekendtskab gældende, altså de dragoner fra Randers, som vi jo alle kender. Har jeg ret i den formodning?

Og hvad med udtrykket »d'herrer«?

Niels Bjørgeng,
Nørresundby

! Det spørgsmål viste sig at være så godt at det gav anledning til en hel artikel. Se s. 19.

Red.

? Udtalen af -stein-navne på engelsk

Hvorfor udtaler man på engelsk -stein i navnene *Epstein* og *Weinstein* som i *Springsteen*? Det er særligt påfaldende i navnet *Weinstein* fordi den første stavelse, *Wein-*, jo ikke udtales *ween*.

Jens Møller,
Kalundborg

! A Stein is a Stein is a Stein*

Udtale af navne kan være lidt af et problemfelt, ikke mindst af den årsag som også må være konklusionen på den redegørelse jeg alligevel vil forsøge at komme med nedenfor: Folk hedder det de siger de hedder (og det behøver ikke altid at give mening ud fra almindelige sproglige principper).

Jeg har ikke kendskab til videnskabelige bøger eller artikler om emnet, så redegørelsen er baseret på populære fremstillinger og diskussioner.

Problemet er altså (tilsyneladende) hvorfor navne som *Epstein* og *Weinstein* har et sidsteled udtalt -een (IPA /i:n/), når navne med -ein i andre tilfælde udtales diftongeret (IPA /a:n/). Man kan bl.a. konstatere at alle – eller stort set alle – der blot hedder *Stein* (fx *Gertrude*), udtaler deres navn /stain/. Desuden synes førsteled med -ein at blive udtalt /a:n/ temmelig konsekvent, fx i *Weinstein* og *Einstein*. Men med sidsteledet -stein er det ikke så simpelt. Der synes at være en overvægt af tilfælde hvor det udtales /stain/, men som læseren bemærker, er der mange tilfælde hvor det udtales /sti:n/. (Albert) *Einstein* er som bekendt /stain/, mens (Harvey) *Weinstein* er /sti:n/. Men det

betyder ikke at navnet *Weinstein* altid har denne udtale; mange andre personer med navnet udtaler det /stain/. Faktisk er variationen i udtalen af dette sidsteled så stor at det ganske ofte fører til fejludtale af personens navn. Man kan fx på Youtube høre den amerikanske præsident, Joe Biden, udtale *Harvey Weinstein* med /stain/, og man kan finde utallige andre eksempler på lignende fejludtaler.

Forvirringen skyldes som allerede nævnt at begge typer udtaler findes og er hyppige, og at folk hedder det de siger de hedder. Eller gør de? Undertiden ser man at der er uenighed i familier om hvordan »the family name« egentlig skal udtales. Det gælder bl.a. for den berømte »femte Beatle«, Brian Epstein. Han brugte tilsyneladende selv udtalen /'epstain/, og det er også den man i interviews kan høre fra medlemmerne af The Beatles. Men hans familie (vist især hans farmor) insisterede på at alle sagde det forkert, for den korrekte udtale var /'epsti:n/. Brian Epstein valgte tilsyneladende at hans navn skulle udtales på en anden måde end den traditionelle i hans familie.

Selv om der hersker forvirring om enkelte personers navne pga. den variation man kan observere, kan man godt opstille et par skrøbelige tendenser. Sidsteledet -stein er typisk kommet ind i engelsk fra tysk, hvor det (generelt) udtales /stain/. Engelsk har ikke konsonantgrupper med /ft/, så den nærmeste udtale er /stain/. Mange af navnene kommer dog (ikke mindst i USA) via jiddischtalende (tyske) jøder, hvor udtalen nærmere er /ftein/ eller

/ʃti:n/. Nogle kommentatorer spekulerer derfor på om forskellen mellem /stain/ og /sti:n/ afspejler en tilknytning (eller det modsatte) til jødisk baggrund eller kultur.

Samtidig er der nok (måske delvist af samme grund) en tendens til at /sti:n/ opfattes som mere »amerikansk« end /stain/ – måske på linje med *steen* i fx *Springsteen* (*steen* findes i fx skotsk engelsk som en variant af *Steven*). Der kan dermed være tale om at personer eller familier der har adopteret udtalen /sti:n/, i højere grad har ønsket at signalere integration med engelsk (sprog og kultur) end personer/familier der har brugt udtalen /stain/. Dette bliver selvfølgelig noget spekulativt, men tilnærmelsen til noget »amerikansk« og væk fra noget jødisk er jo veldokumenteret inden for bl.a. amerikansk kulturliv, hvor det har været almindeligt at kunstnere valgte ikke-jødiske kunstnernavne (fx Bob Dylan [Robert Allen Zimmerman] og Woody Allen [Allan Stewart Konigsberg], som ellers ikke lægger skjul på sin jødiske baggrund, samt utallige andre). Om ovennævnte variation i udtalen af familienavnet *Epstein* skyldes hhv. afstandtagen fra og tilnærmelse til den jødiske baggrund er ikke helt klart, men muligheden nævnes af Beatles-eksperter.

Når talen falder på afstandtagen og navne med *-stein*, er det svært ikke at tænke på filmen *Frankenstein Jr.* (originaltitel: *Young Frankenstein*) med Gene Wilder i rollen som Dr. Frederick Frankenstein, en efterkommer af den berøgtede Victor Frankenstein (fra Mary

Shelleys roman der udkom 1818). Da Frederick Frankenstein første gang bliver mødt af hjælperen Igor, tiltaler denne ham »Dr. /'fræŋkənstain/, hvortil han svarer »/'fra:ŋkənsti:n/« (hvilket i øvrigt får Igor til at insistere på at hans navn udtales /'aɪgə:/ (eye-gore)). Det er nok udtalen af første stavelse der skurrer i Igors ører, men vi bemærker at *stein*-endelsen oplagt også er ændret.

Konklusionen på spørgsmålet om udtalen af *-stein*, som jeg allerede foregreb i starten, er derfor denne ret simple: Vi kan måske spore udtalen til det tyske ophav – evt. gennem jiddisch – og opstille lidt spekulative hypoteser om hvorvidt der er tale om forskel i »amerikanisering« eller »anglicisering« eller måske grad af tilknytning til eller afstandtagen fra jødisk baggrund. Men i sidste ende må vi konstatere at variationen er stor og vildtvoksende, og at folk hedder det de siger de hedder – hvad enten det er /'epstain/ eller /'epsti:n/, /'frænkenstain/ eller /'fra:ŋkənsti:n/.

Christian Jensen, ph.d.,
lektor i engelsk sprog,
Københavns Universitet,
Institut for Engelsk, Germansk og
Romansk

* Med tak til William Safire for denne og visse andre pointer (i artiklen »On language; Stine or Steen?«, *New York Times*, 25. december 1983).

Entomologi og etymologi

Af Simon Poulsen

Nu bliver det nørdet. Jeg tillader mig dog at antage, at der blandt *Mål og Mæles* læsere både er et par nørder og et par indehavere af ravkæder, så relevansen er måske inden for rækkevidde.

For nylig offentliggjorde forskere fra Statens Naturhistoriske Museum ti nye arter af snyltehvepse. Ved hjælp af en donation fra tre fonde er museet kommet i besiddelse af 60.000 stykker rav, og i nogle af dem gemte der sig hidtil ukendte insekter. Fundet og klassificeringen af de ukendte kræ fører selvfølgelig også til nye navne. Nogle af de overvejelser, der ligger bag, kan man læse om i nyheden (snm.ku.dk/SNMnyheder/alle_nyheder/2022/2022.04/10-nye-arter-snyltehvepse-fundet-i-ravsamling/):

I dette tilfælde har vi valgt at opkalde tre af de nye arter af snyltehvepse i rav efter de fonde, der har støttet købet af ravsamlingen [...]

Det har resulteret i navnene *Basalys villumi*, *Belyta knudhoejgaardi* og *Pantolyta augustinusii* efter hhv. VILLUM FONDEN, Knud Højgaards Fond og Augustinus Fonden

Det latinske navngivningssystem for dyr og planter er bygget sådan op, at man først har slægtsnavnet og derefter en præcisering af, hvilken art inden for slægten der er tale om. Så i tilfældet

Basalys villumi er der altså tale om arten *villumi* inden for slægten *Basalys*. Her står *villumi* i genitiv, så det betyder altså egentlig »Villums«; nominativen ville hedde *villumus*.

For lægmænd ser det spøjst ud med nudanske navne omformet til det rene hokuspokus, og for latinkyndige [læs: nørder] er det sjovt at se, hvordan man bærer sig ad. I dette tilfælde er omdannelsen til latin af de tre fondes navne løst på tre forskellige måder:

- 1 Knud Højgaard er blevet til *knudhoejgaardus* ved at man har samlet navnet til ét ord uden danske særbogstaver og har tilføjet en kasusendelse. Ordets genitiv lyder *knudhoejgaardi*.
- 2 VILLUM har man klaret på samme måde (bortset fra sammensmeltningen): *villumus*, genitiv *villumi*. Imidlertid ligner *villum* en latinsk neutrum som *bellum* »krig«, der hedder *belli* i genitiv, men selvom det således ville være fristende at kalde arten *villi*, ville det være at snyde – Villums -um er en del af det danske navn og kan ikke bare sådan skrælles af.
- 3 Augustinus er det navn, der har været mest igennem, for egentlig var det en slags latin til at begynde med. På latin er *augustinus* et tilhørsadjektiv afledt af navnet Au-

gustus og betyder således »hørende til Augustus«. *Augustinus* er dog blevet brugt som et latiniseret efternavn for Augustson (og lignende) – ligesom f.eks. *Jensenius* for Jensen. Hvis man havde bøjet det, som det var, ville genitiven være *augustini*. Formen *augustinusii* tyder imidlertid på, at man ligesom med *villum* har betragtet *-us* som en del af det danske navn, og så har man hængt en ny endelse på. Denne gang har man dog ikke kunnet nøjes med *augustinus*, genitiv *augustini*. I stedet har man skelet til de flotte former med dobbelt *-ii* som *Laurentii* (kendt fra meteorsværmen *Skt. Laurentii* tårer), genitiv til navnet *Laurentius* (der blev til *Lars*). Ord, der ender på *-ius*, er oprindeligt også tilhørsadjektiver, og derfra er de blevet udbredt som gentilnavne (slægtsnavne), både i klassisk latin (*Laurentius*, »som kommer fra byen Laurentum«) og i moderne tid (*Oli-*

varius, »Holgersen«). Fra et latinsk perspektiv må genitiven *augustinusii* have nominativen *augustinusius*, »som hører til Augustinus«. Hvis man ser stort på, at *Augustinus* levede som et selvstændigt navn, ligner det en dobbeltmarkering med to tilhørsadjektiver i træk: »hørende til den, der hører til Augustus«. Værre bliver det, når det kommer i genitiv: *augustinusii* betyder simpelthen »som tilhører den, som hører til den, som hører til Augustus« eller måske *den augustinus'skes*.

Mål og Mæles graverjournalist og etymolog har spurgt entomologen bag studiet, Lars Vilhelmsen, om tankerne bag, og han fortæller, at der faktisk ikke er regler for orddannelse i »International Code of Zoological Nomenclature«; her nøjes man med at forbyde kongruensfejl. Så der er ingen hveps på (sodavands-)isen.

SP

Pantolyta augustinusii
sp. nov. (fra Brazidec &
Vilhelmsen 2022,
[doi.org/10.5852/
ejt.2022.813.1733](https://doi.org/10.5852/ejt.2022.813.1733)).

Side 9-etymologien:

En lugt af loft i luften

Det der er så sjovt ved lydudviklinger, er at de som udgangspunkt er regelmæssige. Så når lyden *h* er forsvundet foran konsonanterne *v* og *j* i de fleste danske dialekter, er det sket i alle ord. De fleste af os siger *hvem*, *hvad*, *hvor*, *hval*, *hjem*, *hjul*, *hjort*, *hjerter* osv. uden noget spor af *h*'et. Det er en lydlov der har virket undtagelsesløst, og den dag i dag – adskillige århundreder efter at lydloven begyndte virke i det danske sprogområde – har vi stadig svært ved at udtale *h* foran *v* og *j*.

Man kunne tro at lydudviklingernes regelmæssighed ville forhindre at der eksisterede ord med samme etymologiske oprindelse, men med forskellig form i et sprog. Men sagen er at »etymologiske dubletter« er udbredte. Det skyldes at vi i mange tilfælde har lånt beslægtede ord fra andre sprog, der så som regel har en anden betydning end den det nedarvede ord har.

Dagens side 9-etymologi handler om ordene *loft*, *luft* og *lugt*. Vi beklager at emnet ikke er særlig side 9-agtigt. Statsministeren sagde jo at der ville blive begået fejl, og det her er så en af dem. Vi håber på overbærenhed fra læsernes side.

Umiddelbart virker *loft*, *luft* og *lugt* som pæredanske ord, og man tænker vel ikke at de skulle være beslægtede. Men går man dem efter i sømmene, vil man opdage deres sande historie. De nedstammer nemlig alle tre fra et ur-

germansk substantiv **luftu-*, som også ses i oldnordisk *lopt*, *loft* ›luft‹; loft›, gotisk *luftus* ›luft›, oldhøjtysk *luft* ›luft› og oldengelsk *lyft* ›luft›. Ordenes forskellige form i moderne dansk skyldes at de er kommet hertil ad forskellige ruter.

Det eneste af de tre ord som er et arveord, er *loft*. Her er der ikke sket så meget andet end at **u* er blevet åbnet til *o* (som det plejer at blive foran *f* i dansk i middelalderen). Derimod er *luft* et senere lån fra middelnedertysk *luft* eller højtysk *Luft*.

Det mest interessante ord i flokken er *lugt*. Det er lånt fra middelnedertysk, hvor det havde formen *lucht* (ved siden af den allerede nævnte form *luft*). I visse dialekter af middelnedertysk havde man nemlig en udvikling af *ft* til *cht* (hvor *ch* udtales som i tysk *ach*), oftest gengivet som *gt* i dansk. Der er faktisk eksempler på at et ord der skrives *luct* eller *lucht* i gammeldansk – altså det ord hvis form svarer til *lugt* – har betydningen ›luft›, så vi kan dokumentere at *lugt* kommer af et ord med betydningen ›luft›.

Verbet *løfte* (også lånt fra middelnedertysk) er i øvrigt en gammel afledning af vores *luft*-ord. Det betyder oprindeligt at ›føre op i luften‹, men vi sprogbrugere har nok mistet fornemmelsen af en sammenhæng mellem disse to ord. Ved verberne *lufte* og *lugte* er det mere gennemskueligt at de

hænger sammen med henholdsvis *luft* og *lugt*.

I tidens løb har vi danskere lånt så ivrigt fra middelnedertysk at vi har en række ord der viser udviklingen fra *ft* til *cht*, der altså som regel gengives som *gt* på dansk. I enkelte tilfælde står disse ord ved siden af danske arveord med bevaret *ft*:

- *hægte* – jf. arveordet *hæfte*
- *agter* – jf. arveordet *efter*
- *kløgt* – jf. arveordet *kløft*; egentlig har *kløgt* ikke noget med *klog* at gøre (som man ellers kunne tro), men handler om evnen til at adskille og skelne; det etymologisk tilhørende verbum er *kløve*
- *sagte* (altså ›stille‹) – her har vi ikke et tilsvarende dansk arveord, men jf. *soft-ice*, lånt fra engelsk
- *rygte* – jf. tysk *rufen* ›råbe‹
- *sigte* (altså ›si‹) – jf. engelsk *sift* ›si‹
- *skakt* – jf. arveordet *skaft*; betydningsovergangen fra *skaft* til *skakt* er dog ikke helt klar

Såvidt det formelle. Med hensyn til betydningerne af *loft*, *luft* og *lugt* er det måske mest nærliggende at antage at grundbetydningen var ›luft‹. Et loft er jo oppe i luften, og ifølge *Ordbog over det danske Sprog* er ›lugt‹ »udviklet af bet[ydningen] ›luftstrøm, vind‹ [...], idet fornemmelsen menes at skyldes et vindpust, der slaar en i møde«.

TO

mål+mæle

GRUNDLÆGGERE: †Erik Hansen og Ole Tøgeby

ISSN 0106-567XP

HJEMMESIDE: malogmæle.dk

Mål og Mæle udgives i samarbejde med

- Institut for Engelsk, Germansk og Romansk og
- Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab ved Københavns Universitet.

REDAKTION: Ditte Boeg Thomsen, Simon Poulsen, Ken Farø og Thomas Olander

VIDENSKABELIGT PANEL: Kasper Boye, Carsten Elbro, Holger Juul, Jørn Lund og Eva Theilgaard Brink

LÆSERPANEL: Anders Bay, Jørgen Buur Jakobsen og Karsten Matzen

SKRIFT: FF Olsen SATS: Thomas Olander

TRYK: Campus Print, Københavns Universitet

EKSPEDITION OG ABONNEMENT:

Blad og plakat kan fås i Netbutikken via malogmæle.dk eller hos Campus Print, Københavns Universitet, Karen Blixens Vej 4, 2300 København S, tlf. 35 32 91 61.

Meddelelse om adresseændring og opsigelse af abonnement sendes til: redaktion@malogmæle.dk

Mål og Mæle udkommer 3 gange pr. årgang. Abonnementsprisen er 170,00 kr. i Danmark.

Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Spørgsmål til læserbrevkassen samt manuskripter til *Mål og Mæle* sendes til: redaktion@malogmæle.dk

Hvor mange vokaler er der i dansk?

Af Ruben Schachtenhaufen

Den engelske fonetiker John Wells skrev engang på sin blog at »of all the languages of Europe the one with the most difficult phonetics (for the outsider) is Danish« – af alle europæiske sprog er dansk efter Wells' indtryk det sværeste at få greb om. Den første begrundelse han giver for at det er så svært, er at »No two published sources seem to agree on the makeup of the vowel system or how to write the vowels in IPA«: Ingen kilder er enige om det danske vokalsystem.

John Wells siger vel at mærke ikke at dansk er et svært sprog som sådan, men at det er svært at blive klog på for en udefrakommende sprogforsker fordi der ikke er nogen enighed i forskellige beskrivelser af dansk om hvor mange, og mere specifikt hvilke, vokallyde der er i sproget, fx med reference til det internationale fonetiske alfabet, IPA.

John Wells har ganske ret i den betragtning. Danskere oplever naturligvis ikke deres egne vokaler som specielt problematiske, men danske sprogforskere kan ikke blive enige om hvor mange og hvilke vokaler der er i sproget, eller hvordan de skal skrives i fonetisk notation. I det følgende vil jeg forsøge at gøre rede for denne uenighed og give et rimeligt svar på hvor mange forskellige vokallyde man kan skelne i dansk.

13, 20, 42 vokaler?

Først et overblik over uenigheden:

Hans Basbølls *The phonology of Danish* skelner 13 vokalfonemer plus et par ekstra som kun findes i ubetonede stavelser. Det samme gør udtaleordbog.dk. På sproget.dk skelnes 16 vokallyde, i Nina Grønnums fonetikbøger skelnes som standard 20 vokallyde. *Den store danske udtaleordbog* skelner også 20 vokaler, men det er ikke de samme 20 som Nina Grønnums. Sprogforskeren Dorte Bleses udtalte for nogle år siden til videnskab.dk at dansk har 22 vokallyde. *Den Danske Ordbog* skelner 35 forskellige vokaler. Sprogforskeren Fabio Trecca udtalte til videnskab.dk at dansk har op til 40 vokallyde. Sprogforskerne Jan Heegård og Marie Mægaard udtalte til DR-programmet *Klog på Sprog* at der er 42 vokaler i dansk. I det fonetisk fintfølende DanPASS-korpus skelnes over 50 forskellige vokaler.

Der er tydeligvis noget om snakken: Danske sprogforskere er ikke enige om hvilket tal der skal sættes på vokalerne, og når de forskellige antal skal om sættes til konkrete lydskriftsymboler, opstår der yderligere en del uenighed om hvilke vokallyde der svarer til hvilke tegn i forskellige lydskriftalfabeter.

100 millioner vokaler?

Hvorfor er sprogforskerne så uenige? Det handler dels om hvad man forstår

ved kategorien »vokal«. Nogle sprogforskere skelner mellem VOKALER og HALVVOKALER; i den tradition vil man sige at ordet *more* slutter på en vokallyd, mens *mor* slutter på en halvvokallyd. Men slutter *more* og *mor* overhovedet på forskellige lyde? Hvis man betragter dem som forskellige, skal man så regne halvvokaler med i spørgsmålet om hvor mange vokallyde der er i dansk?

En anden ting der skiller vandene, er om korte, lange og knirkede varianter af en vokal skal tælles som tre forskellige vokaler eller varianter af samme vokal, fx om VOKALLYDENE i *par*, *far*, *bar* er ens eller forskellige.

En tredje ting er hvor fintfølede man skal være når man skelner vokaler. I den fysiske verden er alle vokaler forskellige. Alle de måske 50–100 millioner vokaler man siger i sit liv, er fysisk forskellige fra hinanden og alle andres vokaler hvis blot man måler med apparater der er fintfølede nok. Det er fysisk umuligt at producere to vokaler der er 100 % ens.

Det er naturligvis ikke interessant at finde på et unikt lydskrifttegn til hver eneste vokallyd der nogensinde er blevet og vil blive ytret. Men det viser at vi har brug for at træffe et valg i forhold til hvad vi ønsker at skelne, og hvad vi vælger at opfatte som ens i lydskriftteknisk forstand. Hvis 10 mennesker siger *kat* 10 gange, lyder vokalerne formentlig ens nok til at vi ikke finder det interessant at skelne, men hvis de siger *tak*, lyder vokalen mere tydeligt forskelligt fra den i *kat*, og den skal derfor noteres på en anden måde.

Men hvor små forskelle det er interessant at skelne, er forskellige beskrivelser af dansk ikke enige om. Som eksempel omtaler Lars Brink i *Mål & Mæle* 23:1 forskellen på Ghita Nørbys og Leif Sylvesters udtale af Hansen-a'et, og noterer dem med forskellige symboler. Er den forskel interessant? Ja, hvis man er interesseret i dialekter og sociolekter, er det en vigtig forskel, men hvis man skal træne en computer til at afkode talt sprog, er det bedst at behandle de to vokaler ens, så computeren kan genkende ordet *Hansen* uanset hvem der udtaler det. Et hvilket som helst lydskriftalfabet er således baseret på en analyse af hvad der er interessant og uinteressant at skelne.

Vokaler i forandring

Hvis man tager en vokal som de fleste nok kan være enige om er den samme i en eller anden forstand, fx /i/ i *bisse*, *vise*, *bil*, *ridse*, *rim*, *rime*, kan man måle små statistiske udsving i udtalen. Korte vokaler er typisk lidt mere åbne end tilsvarende lange, og vokaler bliver typisk lidt mere åbne efter *r*. Det er ikke noget man altid kan høre med det blotte øre, så er det interessant? Det er det i nogle sammenhænge – fx er det med til at forklare hvordan sprog forandrer sig. Men traditionelt er der ingen der har fundet det interessant nok til at man vil skelne disse lyde i lydskrift; de noteres altid med tegnet *i*.

Hvad angår de mere åbne vokaler, er der også uenighed: Hvor mange forskellige a-lyde skal man skelne i fx *bas-se*, *vase*, *rast*, *maj*, *hakke*, *havn*? Forskellige beskrivelser skelner forskellige

af disse a-lyde, og nogle beskrivelser skelner slet ikke. Det afhænger bl.a. af hvor gamle beskrivelser man inddrager; længere tilbage i tiden var forskellen på de mange a'er mindre, og derfor mindre interessant at skelne i lydskrift. Men det er et felt hvor der er sket en del sprogforandringer de sidste 150 år, og derfor har sprogforskerne haft særlig opmærksomhed på disse nuancer og opfundet lydskriftsymboler til at beskrive dem. Nogle af disse nuancer hænger ved i moderne beskrivelser af sproget, fordi man nu engang har skabt en tradition med at skelne, selvom nuancerne nok har udkrystalliseret sig i et mindre antal vokaler. Fonetisk set er der en del vilkårlighed i dette. For unge mennesker der starter med at studere fonetik i dag, kan det virke vilkårligt hvis fonetikbogen skelner a'erne i *mase/masse*, men ikke i'erne i *hive/rive*, hvor nye sprogforandringer er ved at sætte ind. Ældre sprogforskere vil således være tilbøjelige til at skelne andre forhold i lydskriften end yngre sprogforskere, hvilket afspejler at det i en vis forstand er to forskellige sprogsystemer der søges beskrevet.

Dansk som ekstremt vokalrigt

Dansk bliver ofte beskrevet som et ekstremt vokalrigt sprog. I alfabetet har vi ni vokalbogstaver, inklusive æ, ø, å. Det er en del flere end man har i mange andre europæiske sprog. Det kan man ikke undgå at bemærke hvis man bevæger sig længere væk end svensk og norsk, og det indvirker måske på vores selvforståelse og bekræfter ideen

om dansk som et vokalmæssigt særligt komplekst sprog.

Lydskriftalfabetet Dania rummer 33 forskellige symboler for vokallyde. Det er en del flere end IPA, som kun rummer 22 forskellige vokalsymboler. Det kunne altså også tyde på at dansk ligger langt uden for normalen sammenlignet med andre sprog.

Hvis man kigger i WALS-databasen, som rummer informationer om over 2.500 sprog, ser man at alle sprog der er inkluderet i databasen, rummer mindst 2 og højst 14 vokaler. Dansk er ikke inkluderet i WALS, men hvis vi tager det for gode varer at dansk har omkring 40 forskellige vokaler, har dansk altså tre gange så mange vokaler som de næstmest vokalrige sprog i verden.

Er dansk virkelig så aparte mht. antallet af vokaler, eller har det snarere noget at gøre med optællingsmetoden? Man kan snildt lave analyser af dansk hvor man når frem til 40 forskellige vokaler, eller 50, eller 1000, eller et hvilket som helst andet antal. Det handler som sagt kun om hvor fintfølelse man er. Disse analyser kan være ganske rimelige og tjene fornuftige formål. Men det er klart at hvis man vil udtale sig om hvorvidt dansk vokalmæssigt er mere komplekst end andre sprog, så må man anvende samme analysemetode på de forskellige sprog man sammenligner.

Dialektale forskelle

Når der i Dania-alfabetet skelnes 33 vokaler, er det et udtryk for at Dania bruges til at beskrive forskelle mellem

danske dialekter og sociolekter. I den kontekst er det interessant at nogle danskere har et lidt mere lukket Hansen-a end andre, og derfor har man forskellige symboler for de to varianter. Men det betyder ikke at den enkelte dansker effektivt kan skelne 33 forskellige vokaler. Ingen danskere taler jo alle dialekter.

Tallet 33 siger altså ikke noget om hvor mange vokaler man skal kunne skelne for blot at tale en enkelt variant af dansk. Det siger blot at danske dialektforskere ikke har fundet finere nuancer interessante nok til at opfinde lydskrifttegn til dem.

Distinktive vokaler

IPA er baseret på et andet princip end Dania. IPA opererer egentlig i to modusser, BRED og SNÆVER. I bred IPA skelnes lyde kun hvis de er DISTINKTIVE. To lyde er distinktive hvis ombytning af lydene kan skabe en betydningsændring i sproget. Hvis man fx tager vokallyden i *mus* og bytter den ud med vokallyden fra *ko*, får man ordet *mos*, som betyder noget andet end *mus*, og dermed er de to vokaler distinktive og skal noteres forskelligt. Hvis man derimod udskifter Ghita Nørby's a i *Hansen* med Leif Sylvesters ditto, lander man stadig på ordet *Hansen*; betydningen er uændret, og forskellen er dermed ikke distinktiv og skal ikke skelnes i bred IPA.

I snæver IPA kan man så efter behov og kontekst inkludere alle de nuancer man har lyst til. Man kan modificere vokalsymbolerne med diakritiske tegn som betyder *lidt mere åben*, *lidt mere*

lukket, *lidt mere rundet* osv., og på den måde kan man lave hundredevis af vokaluancer, langt flere end man kan i Dania.

Mere specifikt kan man i IPA skelne fortungevokaler vs. bagtungevokaler (fx /y/ vs. /u/), rundede vs. urundede vokaler (fx /y/ vs. /i/), og man kan skelne fire forskellige åbningsgrader (fem for urundede fortungevokaler, /i e ε æ a/). Desuden er der nogle mellemtungevokaler m.v., så der i princip kan skelnes 22 distinktive vokaler. Intet sprog udnytter dog alle disse muligheder; det højeste antal distinktive vokaler i sprog man kender til, er nok 14–15 stykker.

Når man undersøger det nærmere, kan man faktisk i dansk konstatere lige nøjagtig de 4–5 distinktive åbningsgrader som er den øvre grænse i IPA. Vi har fem rundede fortungevokaler: /i e ε æ a/ som i *ni*, *neg*, *næ*, *nag*, *nar*, fire rundede fortungevokaler /y ø œ œ/ i *lys*, *løs*, *grynt*, *grønt*, og fire bagtungevokaler /u o ɔ ɒ/ i *mus*, *mos*, *mås*, *mårs* (ordeksemplerne er kun illustrative, det kan være svært at finde ord hvor alle danskere er helt enige om den specifikke vokal). Det giver i alt 13 distinktive vokaler. Der er ingen ensartede lydlige kontekster hvor vi skelner mere end 13 vokaler, selvom de kan lyde lidt forskelligt i forskellige kontekster. Med 13 distinktive vokaler ligger dansk stadig i den høje ende mht. antallet af vokaler, men der er altså hverken tale om en verdensrekord eller en anomali.

I ubetonet stilling findes nogle reducerede vokaler, som, alt efter standard, noteres /ə e ɪ u/ el.lign. Det skal dog

ikke tages som udtryk for at der er 4–5 ekstra vokaler, nærmere omvendt: i ubetonede stavelser skelner vi ikke så mange vokaler, og der er mindre behov for at være specifik mht. vokalkvaliteten. De ekstra vokaler er blot en lydskriftteknisk metode til at vise at der er større udtalefrihed.

Nogle af de ovennævnte kilder følger dette distinktive princip og kommer ligeledes frem til 13 distinktive vokaler. Men Dania-tilgangen, hvor man lidt mere frit beslutter hvad man synes er interessant at skelne, og hvor fine, men lidt vilkårlige nuancer mellem forskellige dialekter og sociolekter skelnes side om side med distinktive lyde, præger stadig beskrivelserne af dansk sprog og giver anledning til vilkårlighed i hvordan forskellige kilder skelner vokaler.

Korte, lange og knirkede vokaler

Alle de 13 vokaler kan optræde i tre forskellige former: (1) korte, (2) lange og uknirkede, (3) lange og knirkede (også kendt som »med stød«), fx /hɛst hæ:sə hɛ:s/ *hest*, *hæse*, *hæs* (ikke alle dialekter har knirkede vokaler). I nogle optællinger af vokaler regnes de tre varianter af samme vokal for separate vokaler. 13 forskellige korte, lange og knirkede vokaler giver i den forstand 39 vokaler i alt.

Vel er de tre æ-lyde i *hest*, *hæse*, *hæs* forskellige i en vis forstand, men man forstår nok umiddelbart hvad der menes med »æ-lyde« – i en eller anden forstand tilhører de samme kategori; de er varianter af samme vokal. De er

ikke forskellige på samme måde som *i*, *a* og *u* er forskellige.

I IPA regnes træk som længde, betoning og accenter som *suprasegmentelle træk*, dvs. det regnes ikke som egenskaber ved den enkelte vokal eller konsonant, men som egenskaber ved stavelser og ords struktur. Det er traditionelt også sådan de behandles i dansk fonologi. Argumenterne for dette kan være teoretisk tunge, men man kan fx illustrere det med ord som *pluralis*, *Uranus* og *omikron*; her er danskere lidt uenige om hvilken stavelse der skal betones, men når man først har besluttet sig for betoningen, følger træk som længde og knirk automatisk. Hvis man fx betoner første vokal i *omikron*, bliver den også lang og knirket, /^oːmɪk^hˌbɔn/, men hvis man betoner sidste vokal, er det den der bliver lang og knirket, /omɪk^hˌbɔːn/. Uanset om man er overbevist af de fonologiske argumenter eller ej, er det sådan man typisk regner internationalt i IPA, og i en international sammenligning skal vokalerne i *hest*, *hæse*, *hæs* ikke regnes som tre forskellige vokaler, men som samme vokal i tre forskellige kontekster.

Nogle, ikke alle, fornemmer at *a*'erne i fx *masse* og *mase* ud over vokallængden også har lidt forskellig kvalitet, og man kan måske have lyst til at notere denne forskel. Princippet i bred IPA er dog at det er tilstrækkeligt at notere denne forskel med et længdetegn; længden er distinktiv, men den medfølgende ændring i kvalitet er ikke distinktiv – hvis man klipper vokalen i *mase* kort, hører man ordet *masse*. Ethvert argument for at skelne dem med

forskellige lydskrifttegn åbner Pando-
ras æske: hvorfor så ikke også skelne
kort og langt /i e y u/ osv., og hvorfor
så ikke også skelne alle mulige andre
nuancer?

Hvad er rigtigt? Hvad skal man bruge det til?

Hvor mange vokaler er der så i dansk?
Forskellige sprogforskere og lydskrift-
alfabeter giver forskellige svar. Som
ikke-fonetiker kan det være uoversku-
eligt at navigere rundt mellem de man-
ge forskellige svar. Problemet er at
spørgsmålet *hvor mange vokaler er der i
dansk*, i sig selv er uklart. Svaret af-
hænger af valg af metode, som afhæn-
ger af hvornår man har brug for at reg-
ne to vokaler som ens eller forskellige.

Hvor mange vokaler det er fornuftigt
at skelne i dansk, afhænger af formå-
let. Som dialektforsker eller fonetiker
der arbejder nede i de helt små detal-
jer, har man brug for finere graduerin-
ger af vokalsystemet end hvis man
arbejder med dansk som fremmed-
sprog, som sprogteknolog, eller hvis
man arbejder i Sprognævnet og skal af-
gøre hvor mange vokalbogstaver vi har
brug for i det danske alfabet. For en
sprogforsker er det derfor ikke et mål
at finde frem til ét rigtigt svar, men
forskellige svar der er optimeret til
konkrete formål.

Man kan ikke sætte en øvre grænse
for hvor mange vokallyde der kan skel-
nes i et sprog, men man kan sætte en
nedre grænse for hvad der skal skel-
nes. Det minimale antal vokaler vi har
brug for at skelne for uden videre at
kunne lydskrive forskellen på ord der

udtales forskelligt, er 13 (plus evt. sær-
tegn til halvvokaler og ubetonedede sta-
velser). Det er det antal man har brug
for at lære som udlænding der skal
lære at udtrykke forskel på danske ord
der udtales forskelligt af danskere. Det
er det antal man har brug for i sprog-
teknologiske sammenhænge, hvor flere
fonemer koster regnekraft, og der der-
for ikke skal inkluderes mere end det
minimalt nødvendige. I det danske al-
fabet kan man nøjes med 9 vokaler for-
di nogle kontraster udtrykkes som
kombinationer af tegn, fx *a* vs. *ar* og *å*
vs. *år* (se hertil s. 30).

Udsagn om at dansk har 30–40 vo-
kaler eller flere, er gode hvis man vil
imponere eller chokere talere af andre
sprog, der typisk kun har 5–6 vokaler.
Hvis man vil sammenligne dansk vo-
kalrigdom med andres sprogs, må man
dog optælle vokaler på samme måde på
de forskellige sprog. Der findes ikke
andre veletablerede, internationalt
sammenlignelige metoder end IPA's, og
efter den metode er tallet 13. Det er
stadig i den høje ende, men bestemt
ikke det eneste sprog i den ende.

Ruben Schachtenhaufen,
*ph.d., akademisk medarbejder,
Institut for Nordiske Studier og
Sprogvidenskab,
Københavns Universitet*

Gabende sult?

Af Thomas Olander

I bogen *Pinocchio*, forfattet af italieneren Claudio Collodi i 1881–1883, støder man på følgende passage:

Intanto la stalla fu chiusa e Pinocchio rimase solo: e perchè erano molte ore che non aveva mangiato, cominciò a sbadigliare dal grande appetito.

I den danske oversættelse fra 1982:

Stalden blev lukket, og Pinocchio stod alene tilbage. Det var mange timer siden, han havde spist, så han begyndte at gabe af sult.

Direkte oversat betyder *cominciò a sbadigliare dal grande appetito* at Pinocchio »begyndte at gabe af den store sult«. Men – man gaber jo fordi man er træt eller keder sig, ikke? Jo, det er i hvert fald sådan *Den Danske Ordbog* definerer *gabe*: »foretage en dyb, ufrivillig indånding samtidig med at munden åbnes højt op, pga. søvnighed, træthed eller kedsomhed og ofte ledsaget af strækning af krop og lemmer«. En lignende formulering findes i *Den Store Danske* (lex.dk): »ufrivillig handling forbundet med bl.a. træthed eller kedsomhed: Munden åbnes vidt op under en langsom, dyb indånding.«.

Hvordan kan det så være at Pinocchio begynder at gabe af sult? I *Grande*

Dizionario Hoepli Italiano (dizionari.repubblica.it/italiano.html) forklares *sbadigliare* »gabe« som »Fare sbadigli: s. di sonno, di fame; s. per la noia; studiava sbadigliando«. Her kan man se at ordet i første omgang defineres som »Fare sbadigli«, altså »gøre gab«, hvilket ikke gør os meget klogere. Men kigger man på eksemplerne, kan man se at talere af italiensk gaber af søvnighed (*di sonno*), af sult (*di fame*) og på grund af kedsomhed (*per la noia*). De samme faktorer nævnes også i andre italienske ordbøger og på den italienske Wikipedia under opslagsordet *Sbadiglio* »et gab«. I en italiensktalende kontekst er det altså helt normalt at gabe ikke bare af søvnighed eller af kedsomhed, men også af sult.

I en kommenteret oversættelse til engelsk af *Pinocchio* bemærker oversætteren, Nicolas J. Perella, at gaber i italiensk og fransk er associeret med sult. Jeg kunne dog ikke finde noget der tyder på at de gamle romere, italienernes og franskmændenes sproglige forfædre, gik rundt og gabte af sult.

Men er der overhovedet noget om at man gaber af sult, sådan fra et videnskabeligt synspunkt? Mit svar – efter hurtigt at have konsulteret et lille uddrag af den kasmologiske litteratur (fra *kasmologi* »viden om gaber« – ja, det ord findes) – er: Tjo, måske.

Pinocchio med katten og ræven. Tegning af Carlo Chiostri i Le avventure di Pinocchio, storia di un burattino, Firenze 1902 (Wikimedia Commons).

Det er faktisk overraskende (i hvert fald for mig) uklart hvorfor vi overhovedet gaber. I den videnskabelige litteratur jeg faldt over, nævnes søvnighed og kedsomhed oftest som faktorer. En tilsyneladende videnskabelig hypotese der siger at vi gaber på grund af et højt indhold af kuldioxid eller et lavt indhold af ilt i blodet eller hjernen, ser til gengæld snarere ud til at være pseudo-videnskabelig – den har ikke noget på sig. Sult bliver også af og til nævnt som en faktor, men jeg har ikke kunnet finde egentlig videnskabelig evidens for den ide.

Kom du til at gabe mens du læste ovenstående? Det er faktisk mere sandsynligt at du gjorde det, end hvis du havde læst en artikel om at hikke, for gaber er så smitsomt at man kan komme til at gabe bare ved læse om det. En anden forklaring er selvfølgelig

at denne tekst var gabende kedsommelig – eller, hvis du har en lille italiener i maven, at du efterhånden er blevet lidt småsulten.

TO

De Venders og Gothers

Af Lars Brink

Læserspørgsmålet (se s. 4) er i sandhed kræset for en sproghistoriker. Man kunne fylde hele bladet med kommentarer til nævnte kongetitel. Den rummer en mængde gamle leksikalske, fonetiske og grammatiske træk.

Leksikalsk-fonetisk

De *venders* er ikke svært. Betydningen var dengang som nu ›venderne‹, dvs. de slavisktalende folk, der i 500- og 600-tallet bosatte sig i det meste af Nordtyskland, men fra 900-tallet langsomt blev fordrevet mod øst. Titlen sigter konkret til Valdemar den Stores og biskop Absalons erobring af Rügen i 1169. Vi ved, at Valdemars søn, Knud (der regerede 1182–1202), brugte titlen: *Rex Sclavorum* ›Konge af Slaverne‹, men den fulde titel er først belagt hos Erik af Pommern i 1397, 26 år efter at hans oldefar, Valdemar Atterdag, havde erobret Gotland – og 72 år efter tabet af Rügen! Titlen lød sådan i 1397 i sin sammenhæng:

Wy Erik meth guds nadh Danmarks
Swerigis Norghis Gudhe [›gotlænderes‹]
oc Wænde konyng oc hertog
i Pomarn / helsom [›hilsen‹ 1. person
pluralis] alle som thette breff see
æller høræ kiærlege meth gudh.

De følgende konger tager *Sverige* med i titlen. De er jo unionskonger over alle

tre riger. Men Kalmarunionen fra 1397 varede kun til 1464. Kong Hans, der bortset fra en kort erobring ikke regerede over Sverige, er snedig nok til at kalde sig ... *udwald konning till Sweriges riige*. Unionen blev først formelt afskaffet i 1524.

Jeg har medtaget den svenske fjer i hatten for at sætte den op imod den vendiske og gotlandske. Når nemlig de *Venders og Goters* bevares hele kongerækken igennem – skønt Venden (i al sin vaghed) og Gotland var gået tabt i henholdsvis 1325 og 1645 – så må det være, fordi disse to betegnelser allerede i 1500-tallet havde ulden betydning, som i dag. Ordet for ›gotlænder‹ mister nemlig sin nære forbindelse til *Gutland/Gotland*, fordi den oldskandinaviske form *gutar* ›gotlænder‹ pinedød skal have klusilsvækkelse af *t* til *ð* (›blødt d‹) før 1500, altså: *gūðæ* med lang vokal. Ordene for ›Gotland, gotlænder‹ rammes af en helt anden lydlov: *tl > ll*, så vi får *Gulland, gullænder*. *Gulland* bliver den stående form i dansk efter 1500, jf. *Gullandsgade* navngivet så sent som i 1901.

Værre for forståelsen end den nævnte sproglige afstand var det imidlertid, at de skrivende, i tyske og latinske værker, kunne læse om visse *Goten* hhv. *Got(h)ones*, der betegnede det berømte oldtidsfolk goterne, der i 375 be-

boede det nuværende Bulgarien, selv om roden historisk er den samme.

Det kan vises, at disse *goter* blev blandet sammen med *gotlænderne* i kongetitlen, idet de »besmittede« kongetitlen med deres *t* (og sikkert også *o*), skønt denne som sagt lyddret havde *ð*. Vi UDTALER jo i dag *di goters*, og dette *t* kommer fra oldfolket, ikke fra gotlænderne. *t*-formen dukker op i kongetitlen i 1433 (*Gotes*).

Lad os lige få med, at denne *t*-udtale i et bekendt københavnsk gadenavn

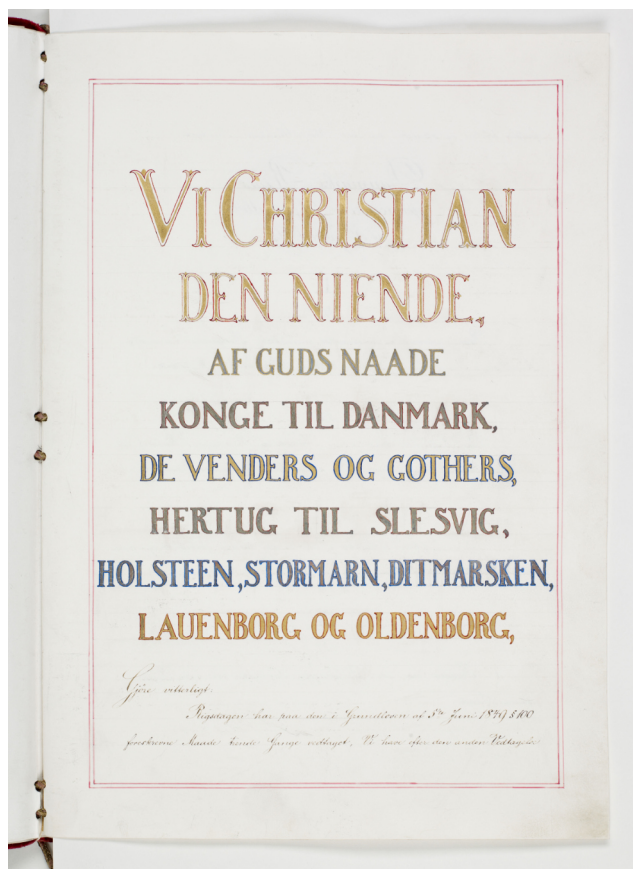
har kort vokal foran sig: *Gottersgade*. -*tt*- findes allerede i 1471: *Gottes* og i 1515: *gottens*, begge i kongetitlen i den betydning, kongerne nu forestillede sig. Når klusilsvækkelsen svækker eftervokalisk kort *t* til *ð*, så har ingen ord længere kort *t* efter vokal. Når man så låner et fremmed ord med *t*, er det fristende at give det normal dansk udtale i form af et langt *tt*, foran hvilket vokalen normalt var kort. *Gotterne*, der også er belagt senere, har givetvis været en almindelig udtale.

Som om forvirringen ikke var rigelig, fandtes der også en 3. betydning af roden i *goter*, dog kun poetisk, ja måske kun hos én digter og hans efterligner. Som bekendt skriver Ewald i Kongesangen:

Hans Værgе hamrede saa fast,
at Gothens Hielm og Hierne brast.

Gothen kan her kun være »svensken« (vi er i Kielerbugt med 36 svenske skibe imod os). Hvorfor bruger Ewald dog dette ord om svenskerne? Det gør han, fordi oldgoterne

Grundloven 1866. Fra Rigsarkivets konto på Flickr ([flickr.com/photos/statensarkiver/5704208872](https://www.flickr.com/photos/statensarkiver/5704208872/)).

selv hævdede at stamme fra Sverige, og fordi der i Sverige er tre stednavne, der tyder på, at de havde ret: *Götland*, *Gotland*, *Göteborg*.

Grammatisk

Den mærkelige konstruktion *de Venders* og *Goters* med foransat bestemt artikel uden et adjektiv skriver sig fra en udvikling, der begyndte i 1300-tallet. Foruden i kongetitlen viser den sig i talrige folkeviser, fx

Haffde Gud icke giord min Lycke saa
god,
at Hanen haffde slaget sin Vinge:
Vist haffde ieg bleffuen i Eluer Høy
alt hoss DE Eluer Quinde.

De fleste mener, at det er denne konstruktion med foransat ikke-efmatisk *den/det/de*, der er blevet slidt ned til den vest- og sønderjyske foransatte artikel *æ*, *a*, fx *æ 'bå'n 'barnet*. Den er sikkert blevet støttet af nedertysk (nordtysk) *der hund* osv. Der er talrige eksempler i skriftsproget i 1500-tallet, herunder i særlig grad foran indbyggernavne: *de Syrer*, *den Hamburger*, og foran sammensætning o.l., hvis forled minder om et karakteriserende adjektiv: *de Roskilde Flyndere*, *den Guds Søn* (Biblen 1819; rettet i 1907 › *Guds Søn*), *den Fyrretræs Seng* (H. Bang). Det går tilbage for konstruktionen gennem 1700-tallet, og i dag har vi kun tilbage *de herrer* (*Ønsker de herrer noget at drikke?*), *de damer* og *den dag i dag*.

Flertal

Også kongetitlens flertalsdannelse er gammeldags. De fleste nulevende vil afvise de to flertalsformer og i stedet tale om *vendere* og *gotere*, ligesom de ville sige *en vender* og *en goter*, og ikke oldtidens *en vende*, *en gute*. Disse entalsformer har dog altid været uetable-rede for de fleste. Vi er et mindretal, der fx siger *To skyter mødtes i Rom*, *100 vender forsvarede Svantevit*. Disse former forudsætter jo *en skyte*, *en vende* (eller, teoretisk, *en *skyt*, *en *vend*). Det drejer sig om folkenavne med uklar entalsform: *allobrog(er)?*, *en navaho(er)?*, *en aztek(er)?*, *en slav(er)?*

Dronningen

Titelfesten sluttede i 1972, da dronning Margrethe »med et pennestrøg« forklarede formelen. Som historisk mere viden end sine forfædre ønskede hun ikke at indlede sin gerning med en gammel løgn.

Lars Brink,
professor i nordisk sprog og litteratur

Svar på Sprogviden fra bagsiden

- 1 En person fra Lolland kaldes en lollik.
- 2 En ivorianer kommer fra Elfenben-skysten, Côte d'Ivoire på fransk. Ivoire er det franske ord for elfenben.
- 3 Det gør (c) spaniol.
- 4 En person fra Samsø er en samsing.
- 5 Dmuchyk og Dunka er de polske betegnelser for personer fra Dania »Danmark«.
- 6 Så kaldes man en laot.
- 7 Det gør russer, der er dannet til Rus, betegnelsen på en befolkning af skandinaver og slaver omkring Novgorod i vikingetiden. På finsk er Ruotsi, med samme oprindelse, betegnelsen for Sverige.
- 8 Størstedelen af indbyggerne på Madagaskar er malagassere.
- 9 De kaldes soranere.
- 10 Omkring en tredjedel af Monacos befolkning er monegaskere, hvilket gør dem til den største gruppe for an franskmænd (ca. 20%) og italiennere (ca. 15%).
- 11 Svaret er (a) 1920'erne. Betegnelsen optræder i komedien Amagerkanalen af Axel Breidahl og Aage Steffensen fra 1926.
- 12 Folk fra Køge kaldes køgensere eller køgeboer.

Slaget i Kjøgebugt.
Fra Rigssarkivets kon-
to på Flickr
(flickr.com/photos/
statensarkiver/
9291734978).

■ Velkommen i Mål og Mæle!

Op til og ned til i suggestiv-limitativ funktion

Op til og *ned til* er delvist selvstændige flerordskonstruktioner, selv om de selvfølgelig let kan analyseres i deres bestanddele (adverbium + præposition). At de også bliver opfattet som faste helheder, tyder eksempler på, hvor de skrives sammen: *optil* (set på butiksrude i København i 2021). Begge fraser har mere end én betydning. Vi kender bl.a. konstruktionerne i brug som retningsadverbier (jf. *Mål og Mæle* 32:3, 9–13):

- 1 »så tag *OP TIL* doktor Hermann (han fyrer nok en fed!)« (Gasolin', *Svinget i Solrød*)
- 2 »Skal vi ikke prøve at grave helt *NED TIL* kineserne?« (husket eksempel)

Andre gange indgår de som dele af en frase, hvor de optræder i en metafor, eksempelvis i *se OP TIL nogen* eller i *tale NED TIL nogen*. Men det er altså ikke de funktioner, der interesserer her.

Limitativitet

Med begrebet *LIMITATIV* forsøger jeg at indfange det betydningstræk, at et udtryk *begrænser* omfanget af noget. Det gør fx *indtil*, *til og med*, *maksimum*, *minimum* og en del andre. Det har konstruktionerne *op til* og *ned til* også som

en af deres funktioner: De markerer henholdsvis den øvre og den nedre grænse for noget. Fx i:

- 3 »Praktisk løsning med ét abonnement til *OP TIL* seks personer«.
- 4 »Regeringen overvejer fodlænker til børn *NED TIL* ti år«.

De kan begge modificeres; i så fald forstærkes de typisk af adverbiet *helt*:

- 5 »Snart kan børn *HELT NED TIL* seks år testes på skolerne« (Billund Ugeavis)

Her er der ikke stukket noget under stolen. Det er nøgtern information om, hvor langt noget udstrækker sig i op- eller nedadgående retning. Vi kan derfor kalde dette for *NEUTRAL LIMITATIV* brug af fraserne.

SUGGESTIV limitativitet

SUGGESTION handler om at forsøge at fremkalde bestemte stemninger hos modtageren. Det er underforstået, at der foregår en vis grad af manipulation. Modtager trækkes i en bestemt retning, som der ikke helt er dækning for, fx:

- 6 »Tænk hvis du vandt!«.
- 7 »Katte ville vælge Whiskas!«.

(jf. *Mål og Mæle* 29:4, 22ff.). Denne type talehandling er en underkategori af Searles klassiske overordnede direkte talehandling, der dækker alle typer forsøg på påvirkning af modtager, fx:

8 »Hjælp!«

9 »Har du et problem eller hvad?«

(her de specifikke talehandlinger APPEL og TRUSSEL). Suggestion er ikke bundet til bestemte leksemer, men er en pragmatisk funktion, en talehandling der kan fremkaldes ved (en kombination af) hvilke som helst ord. Alligevel kan man konstatere, at nogle ord eller ordgrupper i særlig grad anvendes som suggestionsmidler. Og hertil hører altså også vores lille par, *op til* og *ned til*, der som en af flere funktioner har suggestiv limitativitet.

I *KorpusDK* er der stort set ingen eksempler på fraserne i suggestiv brug. Men på internettet er de legio. Det bekræfter noget, vi allerede ved, nemlig at nettet ikke mindst er et kommercielt forum. I hvert fald er søgemarketerne i høj grad kommercielt styrede.

Op til – relativt

I detailhandlen finder man masser af eksempler på problematisk brug af *op til* og *ned til*. På det kommercielle område ser det ud til, at *op til* typisk bruges RELATIVT, nemlig om en procentvis besparelse:

10a »Spar OP TIL 73 %« (Synoptik)

Her tilsat adverbial modifikation og ejendomsmæglerudråbstegn (jf. *Mål og Mæle* 36:1, 17–23):

10b »I outletten møder du [...] skarpe produkter med besparelser på HELT OP TIL 70%!«. (Husk at medbringe plaster!)

Dette er et eksempel på fupsprog. Forbrugeren lokkes af de tilsyneladende ekstreme sparemuligheder. Men det er uigennemskueligt, hvad denne påstand hviler på. Er der tale om en enkelt vare, der er sat 73 % ned, mens andre kun er sat 10 % ned, slet ikke sat ned eller ovenikøbet steget i pris? Vi ved det ikke.

Den tidligere enarmede, men ikke desto mindre stadig tyveknægt

Spillelokaler af den mere lurvede slags i baglokalet af en kiosk lokker med en blanding af gratis kolbekaft, til tider endog småkager (energidrikkene står tæt på i montren), og »udbetaling OP TIL 88 %«. Etablissementet skiltes med andre ord med, at går du ind her og har en hundredekroneseddel på lommen, så garanterer vi, at du maksimalt kommer ud med 88 kroner, når du forlader os igen. Man kunne også have meddelt det anderledes: »Her mister du MINDST 12 kr. pr. hundredemand, du satser« – formentlig meget mere, for et tab vil jo dækkes ind af en håbet gevinst, sådan er ludomaniens triste psykologi. Men med de tarvelige sproglige virkemidler bliver den naive kunde foregøglet, at her er et dejligt tilbud, næsten uden risiko. Men virkeligheden er vendt på

hovedet: Det er UDBYDEREN, der er uden risiko, for han snupper MINDST 12 af hver 100 kr.

Ned til: absolut

Hvor *op til* i suggestiv-limitativ funktion altså bruges om *relative* værdier, begrænser *ned til* ofte ABSOLUTTE størrelser. Det kan være beløb i kroner og øre. Hvad er her mere oplagt end et eksempel fra brugtvognsbranchen?

- 11 »De billigste biler i Slagelse – Priser helt ned til 4.500 kroner!«.

Ja, fint nok, men hvad for et lig og hvor mange er til salg i den prisklasse?

Vildledning, ikke vejledning

Den suggestive brug af konstruktionerne *op til* og *ned til* er vildledende for forbrugeren og kommer dermed i karambolage med god markedsføringsetik. Det er uigennemskueligt, hvilke varegrupper der er dækket af det »stærke tilbud«. Det kunne i princippet være én eneste. Samtidig fremgår det ikke, hvor stor lagerbeholdningen af de(n) berørte vare(r) er. Hypotetisk kunne butikken ligge inde med ét eksemplar. Det ville række til at retfærdiggøre annonceringen. Der er derfor tale om irrelevant suggestion, ikke om reel information. Forbrugeren foregøgles, at hun vil kunne købe meget stærkt nedsatte varer. Det er langt fra sikkert. Sandsynligvis er der ikke flere varer tilbage med den annoncerede besparelsesmulighed. Men virksomheden er dækket ind: Uanset prisfordeling og varebestand vil reklamøren kunne hen-

vide til, at han HAR haft de(n) pågældende vare(r) til den angivne besparelse. Langt mere relevant og oplysende havde et opslag været om, at forretningen lovede MINIMUM 10 % rabat på samtlige varer. Eller en GENNEMSITLIG rabat på 10 %.

Op til og *ned til* er i prismæssig sammenhæng ligegyldige størrelser. Indser man først, at det drejer sig om en limitativ brug af konstruktionen, bliver det klart, at det, der siges med reklamen, i virkeligheden er følgende: »Pas på: Du kan maksimalt få 70 % rabat hos os i denne uge (og vi garanterer på ingen måde, at du ved køb af en bestemt vare rent faktisk opnår denne rabat)«.

Det er en vigtig pointe, at konstruktionerne *op til/ ned til* ikke I SIG SELV er prekære. Der er tale om et kontekstuel problem. Det er med andre ord sprogBRUGEN, der her står for skud, ikke selve sproget i form af de konkrete konstruktioner. Og sprogbrugen er sprogbrugerne nødvendigvis selv ansvarlige for. Så tag det, kære erhvervsdrivende. Det sproglige ansvar!

KF

Hvad er et *r*?

Af Nicolai Pharao

Som med alle andre spørgsmål afhænger svaret på dette i høj grad af hvem man spørger. Når man spørger en fonetiker hvad et *r* er, må det umiddelbare svar være: Det er svært at sige!

Det skyldes at de lyde i verdens sprog vi samler under betegnelsen *r*-lyde, blandt andet er mere dynamiske og mere forskelligartede end alle de andre typer sproglyde vi kender. Nasaler er fx alle sammen kendetegnet ved at de involverer næsehulen, uanset om de så er vokaler (som i den franske frase *un bon vin blanc*, hvor alle ordene indeholder en nasalvokal) eller konsonanter (som i det danske ord *mundlam*, der indeholder hele tre nasaler). Tilsvarende involverer frikativer alle en form for støj, uanset om det er den karakteristiske hvislende støj i et *s* eller den mere diffuse hviskede støj i et *h*.

R-lyde derimod har ikke så meget andet til fælles end at de lyder som: *r*'er. Ikke desto mindre behandler man dem i fonetikken som en samlet klasse af lyde (og der afholdes tilmed en international conference hvert tredje år der udelukkende handler om *r*-lyde), og det er i øvrigt også almindeligt at de fleste normale mennesker (det vil her sige folk der ikke har læst fonetik) opfatter dem som lyde der minder om hinanden, uanset om det er det snurrede *fortune*-*r* i fx italiensk og stockholmssvensk eller det støjfrie bag-

tunge-*r* i dansk og tysk. Det er heller ikke ualmindeligt at dialekter af det samme sprog netop adskiller sig ved om de har *fortune*-*r* eller *bagtunge*-*r* (det gælder fx for tysk, malajisk, nederlandsk og arabisk). På trods af at disse to lyde dannes helt forskelligt, behandles de altså som om de er varianter af den samme lyd i det samme sprog. Man kommer således ikke til en anden by hvis man udtaler *Rotterdam* med *fortune*-*r* i stedet for *bagtunge*-*r*, men de lokale indbyggere vil muligvis tænke at man er på besøg fra det nordlige Holland.

Tungen lige i munden

Vi har her talt om et *fortune*-*r* og et *bagtunge*-*r*, og netop variation i hvilken del af tungen der er aktiv under artikulationen af en *r*-lyd, er med til at gøre dem til en så forskelligartet gruppe af lyde. Til daglig tænker normale mennesker ikke meget over at tungen kan inddeles i en forreste og en bagerste del, men det er centralt i den artikulatoriske fonetik, altså læren om hvordan vi bruger taleorganerne til at frembringe sproglyde. Taleorganerne bruges jo til andet end at tale med (man smiler med læberne, og læberne kan man fugte med tungen, som også kan bruges til at fjerne rugkerner der har sat sig fast mellem tænderne under frokosten).

I fonetikken betragter vi tungen som bestående af to dele, fortungen og bagtungen, der kan bevæges uafhængigt af hinanden (og de kan i øvrigt yderligere underinddeles). De udgør de to aktive artikulatorer der er involveret i frembringelsen af *r*'er.

Hertil kommer de passive artikulatorer, som er de dele af talekanalen, dvs. munden og svelget, som vi ikke kan bevæge, men som de aktive artikulatorer kan bringes i nærheden af for at danne forskellige lyde. Det er for eksempel den hårde gane i overmundeden som vi kan mærke med vores fortunge, og den bløde del af ganen med drøblen der hænger ned lige over overgangen fra munden til svelget.

De passive artikulatorer er særligt vigtige i klassifikationen af sproglyde fordi de bruges som reference for en af de overordnede dimensioner i beskrivelsen af artikulation: De henviser til lydes ARTIKULATIONSSTED, dvs. det sted i talekanalen hvor der er kraftigst indsnævring under frembringelsen af en sproglyd, eller sagt på en anden måde, mindst afstand mellem den aktive og den passive artikulator. I dansk har vi (mindst) to slags *r*'er: et bagtunge-*r* før vokaler som i *rask*, *rigtig*, *rom*, og så det vi kalder det halvvokaliske *r*, som forekommer efter vokaler i ord som *mor*, *virke*, *hverdag*.

Den væsentligste forskel på disse to danske *r*'er er ikke så meget artikulationsstedet som ARTIKULATIONS-MÅDEN, og artikulationsmåde er netop den anden overordnede dimension i beskrivelsen af hvordan vi frembringer sproglyde, som er vigtig for beskri-

velsen af de mange forskellige *r*-lyde i verdens sprog (og som det skal vise sig nedenfor, er dét *r* vi opfatter efter vokaler, ikke i fonetisk forstand et *r*). Artikulationsmåde henviser til graden af indsnævring, om der er helt lukket som ved et *d*, om der er passage med kraftig indsnævring som ved *s*, eller om der er endnu mere åbent sådan at passagen for luften bliver støjfri som i de såkaldte approksimanter, fx det britiske engelske *r* som i *right*, *red*, *rough*.

Dimensionerne artikulationssted og artikulationsmåde er de parametre fonetikken bruger til at inddele lyde i typer eller klasser. *R*-lydene er netop interessante fordi de på tværs af artikulationssteder og artikulationsmåder danner klassen af *r*-lyde. Lad os se lidt nærmere på de forskellige slags.

Fortunge-*r*

R-lyde dannet med fortungen som den aktive artikulator er der mange af, og de involverer en vekslende grad af indsnævring af passagen for luften mellem en del af fortungen og de passive artikulatorer forrest i munden, dvs. tænderne, alveolarranden (gummerne hvor tænderne sidder fast) eller selve den hårde gane. Fortunge-*r*'er kan inddeles i fire slags: taps, vibranter, frikativer og approksimanter. Et TAP dannes ved at tungespidsen slår en enkelt gang mod et sted på den hårde gane, typisk alveolarranden, eller lidt længere tilbage på selve den hårde gane. Det er ikke ualmindeligt at taps opfattes som varianter af *t*'er eller *d*'er og ikke som varianter af *r*. Sådan er det for eksempel i dansk, hvor vi kan

have et tap i stedet for et *d* i løbende tale, når det optræder mellem to vokal-
 ler: *d'*et i *du* udtales typisk som et tap i
 spørgsmål som *vil du med i biffen?* Fo-
 netisk er taps *r*-lyde fordi de ligesom
 vibranterne artikuleres ved slag med
 fortungen mod den hårde gane, hvilket
 i de egentlige VIBRANTER giver den ka-
 rakteristiske snurrede lyd vi forbinder
 med for eksempel spansk eller stock-
 holmssvensk *r*. Forskellen er bare at
 hvor taps udgøres af et enkelt slag med
 tungespidsen, er der flere vibrationer i
 vibranterne, og der forekommer et
 sted mellem 2 og 8 slag med fortungen

mod den passive artikulator. Spanske
r'er er et godt eksempel på hvordan
 selv denne lille forskel i antallet af slag
 med tungespidsen mod alveolarranden
 kan have stor betydning. Det er nemlig
 forskellen på ordet for »men«, *pero*, og
 ordet for »hund«, *perro*: Hvor det første
 udtales med et tap, udtales det andet
 med en vibrant.

Det er typisk den allerforreste del af
 fortungen, nemlig tungespidsen, der
 bruges til at producere de snurrede *r*-
 lyde. En væsentlig grund til at det net-
 op er tungespidsen og ikke hele fortun-
 gen, der bruges, er at den karakteri-
 stiske snurrede lyd frembringes ved at
 tungespidsen vibrerer på grund

af de lufttryksforhold der op-
 står ved indsnævringen
 når den udadgående luft-
 strøm bevæger sig forbi.
 Vi vipper således ikke
 med tungespidsen for at
 producere det rette an-
 tal slag til at producere
 den snurrede *r*-lyd; den
 vibrerer pga. den forbi-
 passerende luftstrøm. Da det
 er nemmere at få en lille masse
 til at vibrere hurtigt end en stor
 masse, er dette formentlig
 grunden til at det netop er
 tungespidsen og ikke
 hele fortungen, der er
 den mest udbredte
 aktive artikulator
 til frembrin-
 gelsen af *r*.

Bogstavet R i skrifttypen Bembo.

Der er dog også sprog som har både et *r* der laves med tungespidsen, og et der laves med tungebladet, den del af tungen der er umiddelbart efter selve tungespidsen. Det kendes i tjekkisk, og her er der som regel en smule nærmest *s*-lignende støj der følger med i frembringelse af det *r* der laves med tungebladet. Og i tjekkisk er det bestemt ikke lige meget om det er tungespids eller -blad der bruges, og dermed om der kommer en smule støj på *r*'et eller ej, for det er for eksempel den eneste forskel i udtalen på de tjekkiye ord for ›race‹ og ›øjenvippe‹, *rasa* og ›*řasa*. Sådanne FRIKATIVISKE fortunge-*r*'er, dvs. *r*'er dannet med fortungen og med en hørbar støj, er relativt sjældne end frikativiske bagtunge-*r*'er, som vi skal se på om lidt.

Mere udbredte er de APPROKSIMANTISKE fortunge-*r*'er, for eksempel i både britisk og amerikansk engelsk i ord som *red* og *right*. Hvor indsnævringen for vibranterne var så snæver at tungespidsen blev sat i omdrejninger, har vi nu at gøre med lyde hvor der er knap så kraftig indsnævring mellem fortungen og dele af den hårde gane. Det betyder at betingelserne for vibrationer ikke er til stede, hvorfor vi snarere får en lyd der er klangfuld og kan minde om en vokal.

Disse støjfrie approksimantiske fortunge-*r*-lyde i britisk og amerikansk engelsk er dog ikke helt ens artikulatorisk. En af forskellene på disse to former for engelsk er netop deres *r*: Hvor det britiske er dentalt (dannet ved tænderne) eller alveolært (dannet ved gummeranden i overmund), er det

amerikanske *r* retroflekst. Det er stadig fortungen der er involveret, men i det amerikanske *r* bøjes fortungen bagover. Sådant et retroflekst *r* kendes også fra fx malayalam, der tales i Indien, og her står det i kontrast til både et dentalt og et alveolært fortunge-*r* (retroflektion af konsonanter der involverer tungespidsen, er i det hele taget karakteristisk for malayalam og mange andre sprog på det indiske subkontinent. Mange danskere kender sikkert også denne lydtype fra indisk engelsk).

Fortunge-*r*'er kan altså være enten de snurrede vibranter, taps og frikativver eller de usnurrede og typisk støjfrie approksimanter. Det samme gør sig gældende for bagtunge-*r*'erne, som vi skal se på nu.

Bagtunge-*r*

Bagtunge-*r* kaldes i fonetikken også for uvulært *r*, fordi det i de snurrede varianter er netop uvula, dvs. drøblen, der snurrer. Ganske som det var tilfældet med de vibrantiske fortunge-*r*'er, er der også her tale om at indsnævringen ved artikulationsstedet er så snæver at lufttrykforholdene gør at drøblen sættes i bevægelse og laver slag mod bagtungen. Det er altså ikke sådan at vi vifter med drøblen, den blafrer bare i luftstrømmen (ligesom tungespidsen).

Snurret bagtunge-*r* findes næsten udelukkende i europæiske sprog og særligt fransk, tysk og hollandsk. Det klart snurrede bagtunge-*r* er mest typisk i formel talestil, mens usnurret bagtunge-*r*, ganske som det vi kender fra dansk, er mere udbredt i daglig tale, især i tysk. Det er mere normalt

at de usnurrede bagtunge-*r*'er er støjfyldte, end det er tilfældet for fortune-*r*'erne. Det er for eksempel den typiske forskel på det danske *r* sagt i almindelig afslappet tale – her er *r*'et støjfrit – og under emfase, hvor der kommer støj på. Det er med andre ord forskellen på at være *rasende* og *RA-SENDE!* I andre sprog, fx (visse former for) portugisisk, er det støjfyldte usnurrede bagtunge-*r* den mest udbredte variant.

Nu tænker man så måske at vi her helt glemmer den anden *r*-lyd i dansk, nemlig *r* efter vokaler som i *gå*, *fart*, *virke*. Men som nævnt ovenfor klassificeres de ikke som *r*-lyde i et rent fonetisk perspektiv: I *gå* og *fart* er det vi skriver med et *r*, slet ikke en lyd der er separat fra vokalen, men bare en måde i skriften at angive at de udtales med en anden vokal end ordene *gå* og *fat*. Der er en lyd som man som dansktalende opfatter som en *r*-lyd, i *virke*, men den klassificeres artikulatorisk som en halvvokal og falder som sådan ikke ind i den fonetiske klasse af *r*-lyde.

En anden lyd der heller ikke i streng fonetisk forstand er et *r*, men som for mange almindelige mennesker er et *r*, er det såkaldt labiodentale *r* i britisk engelsk (dvs. at både (under)læben og tænderne (i overmunden) er involverede ligesom i udtalen af *v*). Har man set Monty Pythons *Life of Brian* lidt for mange gange, vil man huske at Pontius Pilatus i den film kalder hovedpersonen for *Bvian*, dvs. udtaler *r*'et meget lig den måde vi i dansk udtaler *v*. I rent artikulatorisk forstand er den lyd en

form for *v*, men for de børn der vokser op med et sprog med approksimantisk fortune-*r*, er det almindeligt at bruge denne labiodentale lyd i stedet for, og i nogle dialekter i det sydlige England har denne variant sat sig fast. Men her må vi altså have dialektologens og sproghistorikerens briller på for at se dem som varianter af hinanden.

Hvordan hænger de så sammen?

Vi har set at vi med *r*'er har at gøre med en klasse af lyde der har meget forskellige artikulationssteder og -måder, og netop det er usædvanligt. Hvad der forhåbentlig er fremgået, er at de forskellige slags fortune- og bagtunge-*r*'er dog har andre aspekter til fælles, nemlig at de kan frembringes som enten snurrede eller usnurrede. Det er formentlig det at der ved begge artikulationssteder kan dannes vibranter, der er en af de primære grunde til at alle disse lyde opfattes som tilhørende samme kategori. Den karakteristiske snurrede lyd kendes ikke i andre lydtyper, og på den måde kan det snurrede italienske fortune-*r* og det snurrede franske bagtunge-*r* siges at have netop snurret til fælles selvom de dannes to forskellige steder i munden. De har på den vis artikulationsmåden til fælles snarere end artikulationsstedet.

De adskiller sig så fra de usnurrede *r*-lyde, men disse har til gengæld klanglige fællestræk med de snurrede på samme artikulationssted. Det er dokumenteret gennem akustiske analyser af *r*-lyde i forskellige sprog. Her analyserer man lydenes spektrale egenskaber. Ligesom man kan inddele solens

hvide lys i forskellige farveområder med et prisme og dermed se hvilke dele af lysspekteret det består af, kan man også analysere lydbølgers spektrale sammensætning (og for dem der stadig bruger stereoanlæg med en equalizer, er det netop spekteret man påvirker når man med equalizeren skruer op for bassen).

Det viser sig at dentale fortunge-*r*'er og de uvulære bagtunge-*r*'er har det til fælles at der er en fortætning af energi i frekvensområdet omkring 3.500 hertz. På den måde får også det italienske fortunge-*r* og det danske bagtunge-*r* et lydligt træk til fælles selvom de har helt forskellige artikulationssteder og artikulationsmåder.

Det er dog ikke sådan at der er et enkelt fysisk træk der går igen for alle *r*-lyde, hvilket ellers gælder andre fonetiske klasser, men snarere at der er fællestræk inden for de enkelte undergrupper som får dem til at hænge sammen på kryds og tværs af artikulationssted og artikulationsmåde. Disse sammenhænge understøttes så yderligere af at de vidt forskellige *r*'er veksler med hinanden, enten som formelle eller afslappede varianter af den samme lyd, eller som forskellige dialektale varianter inden for det samme sprog. Som med så meget andet i sproget kommer vi kun noget af vejen når vi holder os strengt inden for fonetikken grænser, men samtidig er indsigter fra fonetikken med til at forklare de sammenhænge man har observeret i sproghistorien og på tværs af dialekter i forskellige sprog.

Er du ligesom skribenten og redaktionen blevet grebet af *r*'er? Så er der godt nyt. I et kommende nummer af *Mål og Mæle* følger vi op på artiklen med dens historiske modstykke, der berører *r*'ernes opståen, bortgang og indflydelse på deres naboer.

Nicolai Pharao,
lektor, ph.d.,

Institut for Nordiske Studier og
Sprogvidenskab, Københavns Universitet

Sprogviden: Indbyggerbetegnelser

- 1 Hvad kaldes en person fra Lolland?
- 2 Hvorfra kommer en ivorianer?
- 3 Hvilken af følgende betegnelser karakteriseres af *Den Danske Ordbog* som »især lavsocialt eller gammeldags«: (a) spanier, (b) spansker eller (c) spaniol?
- 4 Hvad kaldes en person fra Samsø?
- 5 På hvilket sprog hedder en dansker af hankøn *Duńczyk* og en dansker af hunkøn *Dunka*?
- 6 Hvad kaldes man hvis man kommer fra det sydøstasiatiske land Laos?
- 7 Hvilken indbyggerbetegnelse stammer fra første led i oldnordisk *rópsmenn* eller *róps-karlar*, der betyder »roere, søfarere«?
- 8 I hvilket afrikansk land udgøres hovedparten af indbyggerne af malagassere?
- 9 Under hvilken betegnelse går en person fra Sorø og en elev på Sorø Akademi?
- 10 Hvad kaldes den største befolkningsgruppe i det lille fyrstendømme Monaco, der primært tjener som turistmål og skattely for rige mennesker?
- 11 Fra hvilket årti kendes betegnelsen *amagerkaner* for folk fra øen Amager – (a) 1920'erne, (b) 1940'erne eller (c) 1960'erne?
- 12 Hvilke to betegnelser går indbyggerne i Køge under?

Malagassisk lemur.
Foto: Mathias Appel.